

PETRA TESTEN KOREN¹

“Dajte nam kruha! Sklenite mir!” Zaledje (soške) fronte, pomanjkanje in posledice revolucionarnega dogajanja na Ruskem

Izvleček: V zaledju soške fronte, na *domači fronti* se je vojna še posebej kazala skozi pomanjkanje, lakoto. Nerazdružljivo je bila povezana z ženskami, ki so bile primorane prehraniti sebe in svoje družine. Tudi v tem primeru se je od žensk pričakovalo, da bodo ravnale junasško, za domovino, in varčevale, se žrtvovale. Zadnja vojna leta so se zato ženske vse bolj glasno in množično podajale na ulice in zahtevale tako “kruha” kot “miru”. Na Slovenskem so se množično pridružile deklaracijskemu gibanju. Za boljši jutri so zahtevale pravic “za narod”, slišati pa je bilo tudi glasove v prid političnih pravic žensk.

Ključne besede: domača fronta, pomanjkanje, protesti, deklaracijsko gibanje

UDK: 94(497.473):323.272(47)“1915/1918”

‘Give Us Bread! Make Peace!’ Hinterland of the (Isonzo) Front, Food Shortage and the Consequences of Revolutionary Events in Russia

Abstract: In the hinterland of the Isonzo Front, at the *home front*, the war was felt particularly through the shortage of food, through hunger. This burden necessarily fell on women, who had to feed

¹ Dr. Petra Testen Koren je znanstvena sodelavka na Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti, obenem pa zaposlena na ERC projektu na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. E-naslov: petra.testen@zrc-sazu.si.

themselves and their families. In this case, too, women were expected to act heroically and patriotically, to skimp and save and make sacrifices. In the last war years women became increasingly loud and demonstrated in the streets, demanding 'bread' as well as 'peace'. In Slovenia they flocked to join the declaration movement. For a better tomorrow they demanded rights 'for the nation', and voices were even heard in favour of women's political rights.

Key words: home front, food shortage, protests, declaration movement

Nemiri v Petrogradu in v Moskvi. 300 do 400 mrtvih in ranjencev.

Berlin, 12. marca. (K. u.) "Vossische Ztg." poroča njen dopisnik v Stockholmu: Med draginjskimi nemiri v Petrogradu je bilo ubitih in ranjenih 300 do 400 oseb. Krvavi dogodki so se zgodili od minulega ponedeljka do srede. Glede na strahoto niso čisto nič zao-stajali za dnevi revolucije leta 1905. Tisočero brojna množica je kričala: Dajte nam kruha! Sklenite mir! Petrogradski politični krogi se boje, da ne bi bila sedanja pobuna le neznatna predigra nadalj-nih resnih nemirov in da bi se ne razširila tudi na provinco.

Slovenec, 13. marec 1917

Med prvo svetovno vojno postane pomanjkanje in z njim tesno po-vezano vprašanje preskrbe eno glavnih vprašanj bojišč in zaledij. Dvojica bojišče vs. zaledje ali če hočete domača fronta (*War Front* vs. *Home Front*), ki jo v zadnjih desetletjih srečujemo kot že utečeno paradigmo zgodovinopisja, ki se ukvarja s prvo svetovno vojno,

tudi tu ne izostane. Tako kot je na vojnih poljih prehranjenost vojakov sovplivala na rezultate bitk, je tudi vedno bolj lačno prebivalstvo v zaledjih soodločalo o izidu vojne.²

Izstradanje je bilo izjemno pomembno orožje vojne strategije. A za razliko od bojišč, kjer so možje služili vojnim ciljem, so v zaledjih to praznino mobilizirane moške populacije zapolnile večinoma ženske. Poleg tradicionalnih ženskih vlog so prevzemale tudi ključne družbene vloge. Obenem so v zasebnih prostorih, na domovih prevzemale moške vloge vzdrževalcev, prehranjevalcev družin. V civilni sferi, v zaledju bojišč so bile vključene v vojno za preživetje. Še več, njihova moralna dolžnost je bila, da se junaško žrtvujejo za domovino na vseh področjih, tudi ko je šlo za vprašanje prehrane oz. preskrbe. Koncepta, kot sta “žrtvovanje”³ in “moralna ekonomija”,⁴ sta postala nepogrešljivi del ženskega vojnega vsakdana. Obenem pa je bila lahko mati, ki protestira na ulici zaradi hudega pomanjkanja, označena kot “izdajalka”. Ta koncept dobi “smisel”, ko ga umestimo v logiko rušenja notranjega miru in s tem avtoritete države.⁵

Prispevek sledi vojnemu dogajanju v zaledju soške fronte, na s Slovenci poseljenem območju, pri čemer bo najprej osvetljena vloga, ki jo je imelo vse večje pomanjkanje v vojnih letih. V letu 1917 se, tudi pod vplivom idej ruske revolucije, osrednjemu motivu boja proti slabi prehranjenosti pridruži še jasna zahteva po miru. Ženske, ki so bile zaradi nujne preživetja sebe in svojih družin najbolj množično izpostavljene skozi vojni čas in so za svoje vojne žrtve vse bolj glasno in množično zahtevale tako “kruha” kot “miru”, so vse bolj postavljale tudi zahteve po političnih pravicah.

² Crespi, 1937, 16; Isnenghi, Rochat, 2000, 385–400.

³ Gregory, 2008, 112–212.

⁴ Thompson, 1971, 76–136. Glej tudi Cergol Paradiž, Verginella, 2016, 88.

⁵ Selišnik, 2005, 188.

Na Slovenskem pa so se ženske množično pridružile deklaracijskemu gibanju. Za boljši jutri so ob "kruhu in miru" zahtevale tudi pravic "za narod".

Vojno zaledje, strah pred pomanjkanjem in vloga žensk

Z ozemlja, poseljenega s Slovenci, so moški odšli na bojišče vzhodne fronte, predvsem na območje Galicije, po splošni mobilizaciji, ki je potekala od 31. julija 1914. Doma so ostali večinoma ženske, otroci in starejši ter za boj kot neprimerni prepoznani moški. Za potrebe vojske in za "svoje" moške so ženske vseh starosti množično zbirale obleke, obutev, predvsem pa hrano; vlagale so sadje, pripravljale čaje, krepčila, pošiljale pakete prehrane. To so počele kot posameznice in organizirano, v okviru dobrodelnih organizacij ter pod okriljem Rdečega križa. Med redovnicami so posebej izstopale usmiljenke Družbe sv. Vincencija, članice Marijine družbe in članice leta 1917 ustanovljene Družbe sv. Elizabete.⁶ Veliko karitativnih dejavnosti je bilo namenjenih za socialno ogrožene skupine, predvsem zapuščene otroke in sirote. Ženske pa so bile predvsem – tako kot je za vojni čas preudarno – nagovorjene, da varčno razpolagajo z živili in delajo zaloge. Vsa ta opravila so bila sprva v skladu s "tradicionalno" pripoznamimi družbenimi vlogami žensk kot žena, gospodinj in mater, v javnem prostoru pa požrtvovalnih karitativnih delavk. Nanje sta se tako država kot družba obračali kot na matere, hčere, žene, sestre, dekleta, ki skrbijo za vojake in ranjene očete, sinove, brate, može ter zaročence na fronti.

Avstro-Ogrska je v vojno vstopila brez zadostnih rezerv hrane in drugih surovin. Katastrofalna suša po celotni Evropi v letu 1911,

⁶ Štepec, 2012, 67; "Družba sv. Elizabete za ljubljansko škofijo", *Ljubljanski škofjski list*, 1919, št. 4, 33.

slaba letina 1912 ter zaradi slane uničen sadni pridelek v letu 1913, vse to je stopnjevalo možnosti za lakoto.⁷ Živila so se podražila že pred izbruhom vojne. Dejansko so avstrijske oblasti pričakovale kratek in zmagovit potek vojne. Zato so zgolj sledile trenutnim razmeram in se jim kratkoročno prilagajale, o čemer priča serija začasnih ukrepov, ki so regulirali preskrbo z živili. Že leta 1914 so centralne oblasti zaradi pomanjkanja odredile najvišje dovoljene cene živil.⁸ Vendar se dvigovanju cen predvsem na mestnih tržnicah ni bilo mogoče izogniti.

Ljudi se je postopoma pripravljalo na vse bolj mogoče pomanjkanje v prihajajočih mesecih. Vrstili so se pozivi po varčni uporabi zalog, priporočila o predelovanju sadja v čim večjih količinah, zbiranju različnega živeža, ki se lahko konzervira, ohranja dlje časa. Predvsem ženske pa se je tudi pri vprašanju prehrane nagovarjalo za junaško žrtvovanje za domovino: “Vaši očetje, bratje in možje so v vojni. [...] Žrtvujte se tudi Vi za domovino, za katero jemljejo naši junaški vojaki nase vsak dan tako velike žrtve. Vsakdo deluj za varčnost z zalogami naših živil in si tako prizadevaj, da se izkaže vrednega velike dobe.”⁹ Pravkar citirani odlošek iz časopisa *Novi čas* se pomenljivo začneja takole: “Naši sovražniki nas hočejo izstradati.”¹⁰ Vprašanje (vojne) politike izstradanja je imelo dve plati: poleg zunanjega sovražnika se je že izrisovala podoba “notranjega sovražnika”. Nesoglasja med

⁷ O tem priča tako splošno stanje po Evropi kot lokalne kronike, kot npr. Dnevnik občinskega tajnika Antona Bajta s Kanala ob Soči (9. junij 1902–8. avgust 1915). Glej Sedmak, 2006.

⁸ Prim.: Cfr. (194) *Ordinanza imperiale* (1 agosto 1914), 909–911.

⁹ “Opomin” izdalo c. kr. ministrstvo za notranje stvari v januarju 1915. Glej: “Ljudska hrana v vojnih časih”, *Novi Čas*, 18. 2. 1915; 18. 3. 1915 (naveden citat 18. 3. 1915).

¹⁰ Prav tam.

obema deloma monarhije so se v kriznih časih pokazala tudi pri vprašanju prehrane. Z žitom bogata rodovitna Ogrska ni hotela deliti zalog z vedno bolj lačnim avstrijskim delom.¹¹ Zaradi antantne pomorske blokade, t. i. celinske blokade z omejitvijo mednarodne trgovine, poznane tudi pod izrazom "blokada lakote", *Hungerblockade*, in dodatne blokade pri Otrantskih vratih, je bilo po odprtju soške fronte čedalje več težav pri oskrbi z najnужnejšim.¹²

Vstop Italije v vojno in odprtje soške fronte

Vojna se ni končala do božiča, kot se je sprva verjelo, ampak je trajala. Italija je na binkoštno nedeljo, 23. maja 1915, napovedala vojno svoji nekdanji zaveznici Avstro-Ogrski. Z odprtjem soškega bojišča je potrkala na vhodna vrata in vstopila v domove Slovencev. Z vojno ekonomijo so se v praksi začele omejevati nekatere življenjsko potrebne surovine, med njimi jestvine, in sicer najprej bela moka, meso, mast/špeh, mleko itd. Države so si ob vse jasnejših znakih pomanjkanja prizadevale ohranjati mir in zaupanje svojih državljanov, tudi s propagandnimi prikazi zadostnih zalog hrane, medtem ko naj bi surovin sovražnim državam zmanjkovalo.¹³

¹¹ Stanje preskrbe Avstro-Ogrske v vojnih letih, predvsem pa razlike v pridelku žit v predvojnem obdobju in med vojnimi leti opozarjajo na dejstvo, da je bil avstrijski del monarhije za svoje prehranske potrebe odvisen od uvoza pridelkov od drugod. Glej: Schulze, 2005, 94; Gratz, Schüller, 1930, 40–46; http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_austria-hungary (dostop 5. 3. 2018).

¹² Davis, 2000; Vincent, 1985; Osborne, 2004; Bell, 1961; Offer, 1989; Struve, 1917; Parmelee, 1924; Strachan, 2005, 187–206.

¹³ Prim. *Ilustrirani glasnik*, 11. 2. 1915, 286.

Gospodarstvo se je z izbruhom vojne pospešeno centraliziralo, se preusmerilo zlasti v oboroževanje in na vojno vezano industrijo ter v preskrbo vojske in civilnega prebivalstva.¹⁴

Povečano povpraševanje po hrani za potrebe vojske in civilnega prebivalstva je med drugim prispevalo tudi k razvoju in pospešeni proizvodnji živilske industrije, ki je zaposlovala, tako kot preostala industrija med vojno, tudi žensko delovno silo.¹⁵ Vse hujše pomanjkanje tudi najosnovnejših živil pa je predvsem korenito spremenilo prehranjevalne navade prebivalstva. Pozivi k nabiranju užitnih plodov in varčevanju z živili, s kurivom, soljo, z oljem, moko in s kruhom so postali del vojnega vsakdana. Tako se je med drugim lahko bralo: “Poziv! Varčujte z živili, posebno z moko in kruhom! Vojna, ki jo že mesece vojujejo proti nam naši sovražniki, ni naperjena samo proti vojaški sili avstro-ogrske monarhije, temveč je tudi prava izstradalna vojna napram civilnemu prebivalstvu. /.../”¹⁶

Živila so se ob pomanjkanju dražila. Primanjkovalo je pšenične moke. Kruhu, ki je zaradi številnih primesi postajal vse težje prebavljiv, so rekli kar vojni kruh (*Kriegsbrot, pane di guerra*). Oblast je poskušala z različnimi zakonodajnimi prijemi regulirati proizvodnjo, menjavo in porabo živil. 1 aprila 1915 so bile uvedene prve živilske karte, potrošniške nakaznice, ki so urejale nakup moke in kruha. Z njimi se je lahko kupilo za eno osebo na teden le 1400 gramov moke in 1960 gramov kruha. Čeprav so bile krušne karte uvedene že zelo zgodaj, je bila preskrba s kruhom in pekovskimi izdelki zelo motena in velikokrat odvisna od sreče ter iznajdljivosti posamez-

¹⁴ Fischer, 2006, 148.

¹⁵ Strle, 2015, 103–125; Strle, 2016, 96–113.

¹⁶ Ljubljana, dne 11. marca 1915. C. kr. deželni predsednik: Schwarz s. r. Poziv šte. 5250 (slo, nem) Fond Razglasi, Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

nika. In kljub uvedbi živilskih nakaznic je bila preskrba v mestih na splošno slaba in je živil pogosto zmanjkalo.¹⁷

V letu 1916 so se razmere s preskrbo živil še zaostrile. Zmanjševala se je količina moke na posameznika, uvedene so bile še dodatne karte za sladkor, kavo, maščobo, meso, krompir, mleko, tobak in oblačila.¹⁸ Uvedeni so bili brezmesni in brezmaščobni dnevi, v večjih naseljih so se organizirale vojne kuhinje za tiste, ki so ostali brez družin oz. lastnega gospodinjstva.¹⁹ Življenje civilistov je bilo iz meseca v mesec hujše. Najbolj so pomanjkanje čutili otroci, med katerimi je bilo največ civilnih žrtev. Veliko pomanjkanje osnovnih živil, predvsem mleka, kruha in mesa, je zaznamovalo njihovo zdravje in razvoj. Podobno kot ženske so se tudi otroci borili na ulicah za živila, saj so vse od najzgodnejših ur in v vsakem vremenu v dolgih vrstah čakali na tako zelene dobrine.²⁰ Še posebej najrevnejše meščansko prebivalstvo je redno obiskovalo bližnje in tudi daljno podeželje. V spominih mariborskega pravnika Avgusta Reismana je med drugim zapisano, da so med prvo svetovno vojno iz mest ob nedeljah hodile cele procesije ljudi na deželo in da se celo najbolj gosposke dame niso prav nič sramovale nositi natlačenih nahrbtnikov z živili v mesto.²¹ Pojav, ki ga za mesto Dunaj dobro opisuje Maureen Healy, poznamo tudi pod izrazom *ruckzackverkehr* ali "romanje z nahrbtniki" na podeželje. Na tak način so si meščani vsaj malo izboljšali vsakdanje obroke, saj je bilo v mestih pomanjkanje najhujše, na podeželju pa so imeli kmetje še vedno skrite zaloge živil, predvsem moke, masti in mesa ter mesnih izdelkov, ki so jim pomagale, da so lažje prebrodili lakoto.

¹⁷ Reisman, 1939, 54.

¹⁸ Mlakar Adamič, 2004, 15.

¹⁹ Godina Golija, 1996, 34.

²⁰ Prav tam, 69.

²¹ Reisman, 1939, 61.

Na podeželju razmere seveda niso bile brezskrbne. Na kmečko prebivalstvo je neugodno vplival cel kup dejavnikov, kot denimo načrtno varčevanje in zmanjševanje količine živil, popisi in rekvizicije. Država je imela pri preurejanju kmetijstva za potrebe vojnih razmer, zlasti na področju preskrbe z živili, večje težave kot pri drugih gospodarskih panogah.²² Odvisnosti od uvoza in zmanjšani kmetijski storilnosti zaradi množične mobilizacije²³ so se pridružile številne odredbe, vezane na preskrbo, kot denimo od avgusta 1914 naprej prepoved izvoza vseh vrst moke, lanu, konoplje, nato v začetku leta 1915 zakol goveje živine in prašičev. Za preskrbo vojske in za prerazporeditev surovin je država z letom 1915 odredila obvezne oddaje žita, sena, živine in krompirja, ki so kmetom prinesle finančno kompenzacijo. Ta odredba je – skupaj s prodajo alkoholnih pijač, ki so med vojno dosegle izjemne cene – v kmečkem okolju povečala obtok denarja.²⁴ A zaradi nestabilne vrednosti denarja in neprestanih podražitev se je krepilo tudi naturalno gospodarstvo.²⁵

Avstrijske oblasti so se vsekakor zavedale pomembnosti samoskrbe s kmetijskimi pridelki v vojnem času. Splošna mobilizacija je denimo sredi poletja 1914 zajela velik delež (moške) delovne sile, ki bi morala izvesti aktualno žetev. Na osnovi odredbe iz dne 5. avgusta 1914 je ministrstvo za kmetijstvo v sodelovanju z ministrstvom za notranje zadeve določilo nastanek občinskih žetvenih komisij, ki so imele pristojnost tudi prisilno angažirati ljudi za delo na poljih. Kmečka opravila so opravljali ženske, otroci, starejši in za vojsko nesposobni ter begunci in vojni ujetniki, ki niso mogli zadostno nadomestiti deficita izurjene delovne sile.²⁶ Država je zato z marcem

²² Šorn, 1997, 22.

²³ Himmelreich, 2001, 15.

²⁴ Dražumerič, 1988, 94–95.

²⁵ Prav tam, 98.

²⁶ Šorn, 1997, 22.

1916 dovolila vojakom izredne dopuste za opravljanje kmetijskih in gozdarskih del.²⁷ Oblasti pa so na splošno spodbujale žensko prevzemanje kmetij in kmečkega dela. Po bitki pri Kobaridu leta 1917 so dovoljevale vojakom z območja soške fronte vrnitev domov, da so lahko sodelovali pri obnovi domačij.²⁸

V zadnjem letu vojne je preskrba z živili popolnoma odpovedala.²⁹ Leta 1918 je prejel posameznik samo še 750 gramov moke, 30 gramov masti in 550 gramov krompirja na teden ter 750 gramov sladkorja na mesec.³⁰

Pomanjkanje, lakota in upornost (žensk)

Pomanjkanje in ne nazadnje lakota v vojnem času sta močno zamajali tudi meje in razlike med razredi, ki so obstajali pred vojno. O tem je pisala Belinda Davis na primeru Berlina, a podobno je veljalo tudi za Dunaj, Ljubljano in Trst ter za vsa mesta stare evropske celine. Med najhujšo lakoto so bili prebivalci mest prisiljeni opustiti do tedaj poznani način življenja in prevzeti običaje podeželja, kot je bila npr. uvedba vrtov sredi mestnih zelenic in vzrejanje živali na terasah hiš.³¹ Lakota je pripeljala do osebnih kriz in propada

²⁷ Himmelreich, 2001, 34.

²⁸ Sedmak, 2003, 67. Prim. okrožnice ljubljanskega deželnega glavarja aprila 1916, kjer se omenja patriotično dolžnost žensk pri obdelovanju kmetijskih površin. Glej: Od deželnega odbora kranjskega v Ljubljani, dne 5. aprila 1916. Deželni glavar. Zgodovinski arhiv Ljubljana. Prim. okrožnice c. kr. namestnika v Trstu in v Primorju, ki v juliju 1917 nagovarja tako žensko populacijo kot tudi že može, ki so se vrnili iz bojev, za isti cilj – obdelati kmetijske površine. Glej: Mag_I_693_1917_2, Archivio Generale del Comune di Trieste.

²⁹ Svoljšak, 2004, 156.

³⁰ Himmelreich, 1998, 5.

³¹ Davis, 2000; Healy, 2004; Alpern Engel, 1997; Hunt, 2010; Marica Nadlišek Bartol, 2005, 335.

moralnih vrednot, ljudje so počeli stvari, na katera v mirnem času ne bi niti pomislili.³² V skrbi za golo preživetje so si nekatere ženske z goljufijami pridobile nezakonito izplačane državne podpore.³³ Zaradi vse večjih težav s preskrbo je goljufanje pronicalo v vse pore vsakdana, cvetela je trgovina na črno, živo je bilo tihotapljenje živil in njihova menjava za druge življenjske potrebščine. A vojna je vztrajala in z njo težak položaj prebivalstva v zaledju, kar se je odražalo tudi v povečanju števila ženskih kaznivih dejanj, povezanih s preskrbo.

Težko je bilo še posebej v mestih, kjer so morale ženske, ki so bile odgovorne za preživetje družin, ob vse večjem pomanjkanju mirno sprejemati odločitve aprovizacijskih oblasti, zaradi česar jim je nemalokrat zmanjkalo potrpljenja. Z lakoto je naraščala upornost. Nemiri zaradi dolgih čakalnih vrst pred vse bolj slabo založenimi pekarnami in trgovinami so predvsem v večjih mestih prerasli v širše manifestacije nezadovoljnih množic.³⁴ A v evropskih državah v vojni sta oblast in tisk gledala na takšne nemire zelo dvoumno. Po eni strani so prebivalce sestradanih mest prepoznavali kot vojne žrtve in zato občasno priznavali celo legitimiteto protestom. V praksi se je slednje kazalo tako, da so občasno, pa čeprav le začasno, izboljšali preskrbo in bolj ali manj blago sankcionirali oz. kaznovali udeleženske protestov, ki so storile kazniva dejanja. Po drugi strani pa so se protestov bali, saj so bili prepričani, da bistveno ogrožajo nujen konsenz za “totalno” vojno in (predvsem po letu 1917) kažejo na revolucionarna čustva.³⁵ Kar se legitimitete tiče, so denimo prve ženske demonstracije na Kranjskem (maja 1915) kljub nekaterim

³² Godina Golija, 1996, 76.

³³ Več glej: Ajlec, 2015, 126–142.

³⁴ Cergol Paradiž, Verginella, 2016, 87–112; Selišnik, Cergol Paradiž, Koncilijska, 2016, 44–62.

³⁵ Davis, 2000; Healy, 2004; Cergol Paradiž, Verginella, 2016.

aretiranim in obsojenim posameznicam dosegle nekakšno izboljšanje položaja.³⁶ Protest proti slabi preskrbi prebivalstva, za kar je bil povod uvedba krušnih kart, je privedel do tega, da je le nekaj dni po demonstracijah mestni aprovizacijski odsek napovedal otvorenje mestne vojne kuhinje.³⁷

Kaj pa v revolucionarnem letu 1917? Zagotovo v letih 1917 in 1918 k organizaciji nezadovoljnih množic po eni strani prispevajo ideje oktobrske revolucije, po drugi pa reforma parlamentarnega sistema, ki je prinesla relativno liberalizacijo političnega življenja v Habsburški monarhiji.³⁸ Platforma protestov je vsekakor drugačna kot tista ob začetku velike vojne, čeprav ji je skupna ena konstanta – težave s preskrbo in vse bolj goreča želja po miru.

Pomlad 1917 je zaznamovalo hudo pomanjkanje hrane, lakota pa ni prizadejala le slovenskih krajev, temveč je bila splošni pojav po vsej Evropi. Ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič je v svojem dnevniku zapisal: "Po deželi je hudo, marsikje kipi in vse zavoljo brezobzirnega zaseganja živil za ljudi in za živino. [...] Vojaki tudi že stradajo, ne le oni v zaledju, ampak tudi oni na fronti. Bo-roević je rekel škofu Karlinu: letos mora biti vojske konec, in sicer zato, ker ni več mogoče izhajati, ampak pomanjkuje živeža."³⁹ Rekvizicije so povzročale odpor. V Kroniki župnije Kropa najdemo zapis, ki govori, da so zlasti "delavski sloji stradali, zelo stradali".⁴⁰ Obenem so se zaradi neustrezne in nezadostne prehrane širile trebušne bolezni.⁴¹

³⁶ Na protestih so aretirali več žensk, med katerimi so bile štiri obsojene. Glej: Pleterski, 1971, 18.

³⁷ "Mestna vojna kuhinja", *Slovenski narod*, 11. 5. 1915, 4.

³⁸ Grdina, 2003, 282; Bobič, 2014, 187.

³⁹ Jeglič, 2015, 703. Dnevniški zapisek, 12. marec 1917.

⁴⁰ Likar, 2005, 229. Dnevniški zapisek, 2. julij 1917.

⁴¹ Brodnik, 1989, 302.

Proti koncu leta 1917 so se vse bolj stopnjevale tudi delavske demonstracije po vsej Evropi in se kot “manifestacije za mir” razširile tudi po slovenskih mestih. Tako *Naprej*, glasilo jugoslovanske socialno demokratične stranke, v ponedeljek, 26. novembra 1917, na naslovni strani objavi obvestilo:⁴²

Prijatelji miru v Ljubljani in po deželi!

V nedeljo se bodo vršili mirovni shodi, ki smo jih že objavili.

Stori naj vsak zaveden sodrug in vsaka zavedena sodružica svojo dolžnost, da bo resna manifestacija za mir pravi izraz trpečega človeštva!

Ginemo v bedi, vojna uničuje vsa dobra dalje, ne da bi v doglednem času utegnili odločiti orožna sila. Zato je že od početka naše stremljenje: mir sporazumljenja, tembolj ker je sedaj ugodna prilika, kakor še ni bila v tej vojni!

Shodi za mir so bili decembra 1917 organizirani najprej v Ljubljani, Borovnici, Hrastniku, Idriji, na Jesenicah, v Trbovljah, Trziču, Zagorju ob Savi, Trstu (že konec novembra),⁴³ nekaj dni pozneje pa spet v Ljubljani, Spodnji Idriji in Logatcu itd.⁴⁴ Januarja 1918 še vedno lahko beremo o demonstracijah v Ljubljani, kjer se je denimo 20. januarja v Mestnem domu in na Trgu Cesarja Jožefa zbralo okoli 5.000 delavk, delavcev in meščanov, “da izrazijo svojo

⁴² “Prijatelji miru v Ljubljani in po deželi!”, *Naprej*, 26. 11. 1917, 1.

⁴³ “Mirovni shodi v nedeljo, dne 2. decembra 1917” [napovednik], *Naprej*, 27. 11. 1917, 1; “Veliki mirovni shod v Trstu”, *Naprej*, 28. 11. 1917, 1–2; “Prebivalstvu Ljubljane in okolice!” [poziv na shod], *Naprej*, 1. 12. 1917, 1; “Manifestacija za mir” [Ljubljana, Borovnica, Jesenice, Trzič], *Naprej*, 3. 12. 1917, 1; “Zagorje ob Savi” [poročilo o shodu 2. 12.], *Naprej*, 10. 12. 1917, 2 itd.

⁴⁴ “Mirovni shodi” [napovednik], *Naprej*, 6. in 7. 12. 1917, 1; “Mirovni shod v Idriji”; “Hrastnik” [poročila], *Naprej*, 7. 12. 1917, 2; “Mirovni shodi” [poročila Novi Udmat, Vič-Glince, Logatec], *Naprej*, 11. 12. 1917, 1–2; “Mirovni shod na Rakeku”, *Naprej*, 17. 12. 1917, 2 itd.

neomajno voljo proti nadaljevanju vojne in da zahtevajo ureditev prehrane.”⁴⁵

Januarja in februarja 1918 pride do protestov delavcev v Trstu, ki se jim pridružijo prebivalci podeželja, tudi ženske. Vsem je skupno eno – lakota. In želja po končanju vojne morije. Tako lahko januarja v *Edinosti* beremo:⁴⁶

V ladjedelnicah je delavstvo začelo stavkati. Vzrok je popolnoma umljiv: **brez kruha ni mogoče delati!** Delavstvo pa je ostalo mirno, in razun znane demonstracije pred namestništvom ni bilo nič hujšega. Nasprotno pa je kmalu popoldne prekipelo med prebivalstvom v šentjakobskem, delavskem okraju, od koder so se začele valiti po ul. Madonnini velike množice v dolnje mesto. Bili so večinoma otroci, nedorasla mladina in ženske, katerim se je videlo na obrazu, da v resnici stradajo [...] Tu so se zopet ponavljali klici ‘Pane!’ [Kruha!] in ‘Abbasso la guerra’ [“Dol z vojno!”], dokler ni prišel močnejši redarski oddelek, ki je množico polagoma razpršil, a ni dosegel popolnoma uspeha, ker so se kričeča in žvižgajoča krdela vedno zopet zbirala na drugih mestih.

Stavka je trajala le nekaj tednov, saj so se oblasti bale izbruha boljševiške revolucije in so bile pripravljene na posredovanje. Tudi v teh protestih je bil sprožilni moment prav pomanjkanje, ženske pa so bile nekakšne “zažigalne vrvice”.⁴⁷ A vso to jezo in negativna razpoloženja, povezana s preskrbo, tako v Trstu kot drugih evropskih mestih, ta emotivna dejanja so bila deležna zelo velike pozornosti s strani oblasti. Ženske so v takšnih primerih sodili na enak način,

⁴⁵ “Veličastna manifestacija za mir v Ljubljani”, *Naprej*, 21. 1. 1918, 1.

⁴⁶ “Zaradi pomanjkanja kruha”, *Edinost*, 15. 1. 1918, 2.

⁴⁷ Cergol Paradiž, Verginella, 2016, 99–101.

kot da so del politične zarote. To potrjujejo tudi primeri, ki so se končali na sodiščih.⁴⁸

Delavske demonstracije, ki so se razširile po Evropi, so zahtevale predvsem “kruha in miru”. In delavcem, kot smo videli, so se množično pridružile tudi ženske. Nekatere demonstracije pa ohranijo povsem “ženski značaj”, tako kot denimo tiste v Ljubljani marca 1918.⁴⁹ Najprej so demonstrirale žene železničarjev, ko so zahtevale izboljšanje prehrane z rdečo zastavo v rokah pred deželno vlado,⁵⁰ nato so nekaj dni pozneje, na mednarodni dan žena ženske demonstrirale “za mir in politične pravice”. Sprejeta je bila resolucija, ki se je začela z besedami: “Na shodu socialističnih žena v Ljubljani dne 17. marca 1918 zbrane žene pošiljajo revolucionarnemu ruskemu proletariatu pozdrave.” Žene so razpravljale o nemogočih aprovizacijskih razmerah, predvsem pa zahtevale “konec tega krvnega prelivanja” in “da se jim delijo ne le dolžnosti, ampak tudi pravice.”⁵¹

Aprila so zaradi pomanjkanja živil revne in sestradane ženske z otroki tri dni protestirale po ljubljanskih ulicah. Obiskale so tudi mestni magistrat, da bi od župana Ivana Hribarja zahtevale hrano. Ta je pozval deželno vlado, da zagotovi več živeža iz dunajskih centralnih uradov, še posebej fižola in marmelade.⁵² Četrty dan, 24. aprila, so se sicer mirne demonstracije prevesile v socialne nemire, rezultat pa je bil uničevanje lastnine, kot so bile razbite šipe trgovin, dom poslanca Ivana Šušteršiča, deželnega dvorca in nemške las-

⁴⁸ Prav tam, 101.

⁴⁹ Selišnik, 2005, 193.

⁵⁰ “Zaradi prehrane”, *Naprej*, 18. 3. 1918, 2.

⁵¹ “Manifestacija žen v Ljubljani. Za mir in politične pravice”, *Naprej*, 18. 3. 1918, 1.

⁵² “Demonstracije radi pomanjkanja živil”, *Slovenski narod*, 22. 4. 1918, 3; “Demonstracije radi pomanjkanja živil”, *Naprej*, 23. 4. 1918, 3; “Okrog 150 žena se je zbralo”, *Naprej*, 24. 4. 1918, 3.

tnine (Kazina). Del protestnikov se je namenil proti skladišču mestnega preskrbovalnega odseka na Poljanski ulici, saj so krožile informacije, da se tamkaj nahajajo zaloge masti. Množica je uničila del zalog hrane v glavnem skladišču, ki se je nahajalo v cerkvi sv. Jožefa.⁵³ Pohod se je končal s posredovanjem orožnikov in vojske. Zaradi nemirov so bile uvedene izredne razmere, kar je prineslo prepoved zbiranja na javnih prostorih, "policijsko uro" po osmih zvečer, obenem pa so morale kavarne in gostilne zapreti vrata že ob devetih.⁵⁴ Razprave o tem, ali so demonstracije in nemire sprožili nevzdržne razmere in lakota ali so bili rezultat načrtnega ščuvanja proti oblasti, so sprožile sklic izredne seje ljubljanskega občinskega sveta, medtem ko jim je nemško časopisje pripisovalo nacionalno motivacijo.⁵⁵ Deželni predsednik Attems je denimo o vzrokih demonstracij in nemirov sodil takole: "Nobenega dvoma ni, da prebivalstvo strada in da je to tudi glavna gonilna vzmet današnjih kra- valov. Obstaja pa tudi politično ozadje. S sistematičnim ščuvanjem v tisku in pri shodih, ki so obravnavali jugoslovansko vprašanje, je prišla v množico velika količina netiva, ki se je zdaj razplamenelo po eni strani proti deželnemu glavarju, po drugi strani pa proti Nemcem."⁵⁶ Tezo, ki jo izpostavi Pleterski, da so bili tedanji protesti rezultat tako socialne stiske kot nacionalne motiviranosti, velja vzeti v pretes.⁵⁷ V določenem trenutku, ki je zagotovo sovpadal z dolgotrajnim pomanjkanjem zaradi vojne in nezadovoljstvom s pre- skrbo, obenem pa vse bolj legitimno jugoslovansko idejo, ki se je vse bolj in bolj oddaljevala od okvirov monarhije, so bile demon-

⁵³ Bobič, 2014, 212.

⁵⁴ "Včerajšnji dogodki"; "Policijsko ravnateljstvo v Ljubljani", *Naprej*, 25. 4. 1918, 3.

⁵⁵ Brodnik, 1989, 310; Selišnik, 2005, 194-195.

⁵⁶ Pleterski, 1971, 234-235.

stracije naperjene tudi proti oblasti. Ženske so stopale na ulice “za kruh in narod”.⁵⁸

Deklaracijsko gibanje

Izjava

Možje in sinovi, očeti in bratje krvavijo daleč proč v bojnih vrstah za domovino in cesarja. Da bi bili doma, zglasili bi se zdaj, ko velja za rodno grudo in naroda bodočnost, enako silno, kakor silno odmeva orožje v njihovih rokah.

Tako pa se oglašamo mi, slovenske žene in slovenska dekleta iz Maribora in iz okolice zanje in poleg njih. Samotne zapuščenke ne čuvamo samo zvesto domačega ognjišča, ne redimo le bedne dece in drugih svojcev, temveč prehranjamo s svojim znojem državo.

Zato se izjavljamo odkrito in možem enakovredno za deklaracijo Jugoslovanskega kluba dne 30. majnika 1917, zahvaljujemo se jugoslovanskim poslancem za možati nastop ter jih zaupno prosimo, da trdni in neizprosni priborijo našim junakom lasten dom, deci pa srečnejše dni [poudarila avtorica].⁵⁹

Medvojno odrekanje in nezadovoljstvo zaradi pomanjkanja, lakote, obenem pa vse bolj goreča želja po miru, ki bi zagotovil vrnitev najdražjih domov, se pokaže tudi v ženski podpori deklaracijskemu gibanju. Slovenski poslanci so (skupaj s hrvaškimi in srbskimi) že na seji državnega zbora, prvi ob ponovnem odprtju

⁵⁷ Prav tam, 175–176; 234–237.

⁵⁸ Glej: *1917 – Ženske na ulicah. Za kruh in narod*. Razstava.

⁵⁹ http://www.arhiv.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhiv_alija_meseca_februar_2018/ (dostop 5. 3. 2018).

parlamenta, in sicer 30. maja 1917 na Dunaju izpovedali svoje narodnostne zahteve, ki so jih zapisali v majniški deklaraciji.⁶⁰ A pravi množični zagon je deklaracijsko gibanje dobilo z Ljubljansko izjavo 15. septembra 1917, predvsem ko jo je javno podprl tudi knezoškof Jeglič in jo je objavilo časopisje.⁶¹ Oktobra je umrl še Janez Evangelist Krek, goreč zagovornik jugoslovanske narodnostne združitve, njegovi nasledniki pa so bili še bolj odločeni nagovoriti množice, da podprejo njegovo delo.⁶²

Medtem ko so nekateri občinski odbori pohiteli in podporo izrazili že oktobra 1917, se je poglobitno zbiranje podpisov začelo decembra 1917. Podporo so izražali tako občinski odbori kot društva in posamezniki. Podpise so sicer večinoma zbirale ženske, v manjši meri pa so se vključili tudi duhovniki po župnijah. Raziskava Vlaste Stavbar o izjavah v podporo deklaraciji s Štajerske (445 listov s 75.313 podpisi), Kranjske (252 listov s 30.429 podpisi), Koroške (105 listov s 1106 podpisi), Goriške (50 listov s 7949 podpisi), Istre (27 listi s 15.049 podpisi), Hrvaške (46 izjav), Dalmacije (30 izjav) in Bosne (2 izjavi), ki so kot *Acta declarationi faventia* zbrane v Pokrajinskem arhivu Maribor, omogoča vpogled v dinamiko zbiranja podpisov. Besedila so podpisovali žene, dekleta, duhovniki, župani,

⁶⁰ Slovenski, hrvaški in srbski poslanci v dunajskem državnem zboru so 29. maja 1917 ustanovili Jugoslovanski klub in sprejeli izjavo, t. i. Majniško deklaracijo, ki jo je naslednji dan, 30. maja, predsednik kluba dr. Anton Korošec prebral v parlamentu. Z njo so opredelili svoje zahteve, in sicer, da se ozemlja habsburške monarhije, na katerih živijo Slovenci, Hrvati in Srbi, združijo v avtonomno, demokratično državo pod habsburško krono, prosto tuje vladavine, utemeljeno na hrvaškem državnem pravu in pravici narodov do samoodločbe. Glej. Bobič, 2014, 188–189.

⁶¹ Gre za skupno izjavo v podporo Majniški deklaraciji, ki so jo podpisali predstavniki slovenskih strank na pobudo ljubljanskega knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča. Glej: Pleterski, 1989, 62; Bobič, 2014, 196 itd.

⁶² Bobič, 2014, 197; Erjavec, 1928, 272–273.

železničarski delavci, begunci s Posočja in vpoklicani slovenski vojaki, pa tudi občinski odbori in razne družbe, kot denimo prostovoljna gasilska društva itd. Podpisovalo se je tiskane, torej vnaprej pripravljene obrazce, pa tudi ročno pisane izjave. Prav slednje so najboljše kazale razlike v razumevanju ljudi, v kakšnih okvirih in zakaj naj bi zaživela jugoslovanska država. Še vedno je bila v obeh verzijah močno prisotna zvestoba habsburški monarhiji in cesarju Karlu, kot denimo na obrazcih žena iz Čemšenika na Kranjskem (499 podpisov), 16. 1. 1918: “Živela svobodna Jugoslavija pod slavnim žezlom Habsburžanov.”⁶³ Obenem pa, kot v izjavi 125 žena in deklet v Lescah, namenjena politikom, “naj vztrajno nadaljujejo započeto delo v korist našemu jugoslovanskemu narodu in s tem v korist naši Avstriji”, medtem ko so bili nasprotniki deklaracije obsojeni takole: “Izdajalcem pa naj kri mož naših in sinov in bratov naših hrabrih zamaši klevetna grla.”⁶⁴ Zvestoba monarhiji naj bi bila v besedilih prisotna še pozno spomladi 1918, čeprav – tako opozarjata tudi Stavbarjeva in Bobičeva – v delih Lojzeta Udeteta in Janka Pleterskega to dejstvo ne pride do izraza, najverjetneje ustrezno političnemu duhu v tedanji Jugoslaviji.⁶⁵

Daleč največ podpisov je bilo zbranih med decembrom 1917 in marcem 1918.⁶⁶ Za vrhunec akcije se šteje 25. marec 1918, ko je delegacija žensk pod vodstvom “narodne dame” Franje Tavčar, žene Ivana Tavčarja, in Cirile Krek, sestre Janeza Evangelista Kreka, slo-

⁶³ PAM, ADF, kart. III, št. 471. Povzeto po: Stavbar, 1992, 497.

⁶⁴ PAM, ADF, kart. III, št. 550. Povzeto po: Stavbar, 1992, 504.

⁶⁵ Bobič, 2014, 215; Stavbar, 1992, 358. Glej tudi: Pleterski, 1971, 176; Ude, 1970, 101.

⁶⁶ Podpise v podporo deklaraciji je poslalo 507 občin in medobčinskih odborov, obenem pa tudi okoli 150.000 posameznikov. Glej http://www.arhiv.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalija_meseca_februar_2018/ (dostop 5. 3. 2018).

vesno izročila Antonu Korošču knjigo z 200.000 podpisi. Bobičeva zapiše, da je to dejanje "pokazalo več kot zgolj podporo politiki Jugoslovanskega kluba: to je bil pravi poziv, naj se njihovi možje, bratje in sinovi vrnejo s frontnih črt domov in je zato odseval odločno zahtevo ljudstva po miru."⁶⁷

Vlada je bila v svojih poskusih prepovedi deklaracijskega gibanja nekonsistentna, predvsem pa je odreagirala prepočasi in prepozno. Razloge za to gre iskati predvsem v začetnih namerah gibanja, ki je še razumevalo deklaracijo znotraj okvirov izkazovanja lojalnosti Avstriji in cesarju Karlu, tako da se vzpostavi jugoslovanska enota kot del znotraj monarhije. Z marcem 1918 pa se je težišče deklaracijskega gibanja preneslo z zbiranja podpisov na ulice v obliki množičnih javnih zborovanj.⁶⁸ Vojaške oblasti so zaradi večjih nemirov aprila 1918 v Ljubljani pritiskale na dunajsko vlado, da je 12. maja gibanje prepovedala. A prepoved se tedaj praktično ne spoštuje več. Temu so zagotovo botrovale razmere ob koncu vojne, predvsem vse bolj izrazit občutek, da monarhija ne bo preživel.⁶⁹

Ne nazadnje pa je maja prišlo tudi do odločilnega preloma v deklaracijskem gibanju, ko je cesar Nemcem s slovenskih ozemelj 25. maja obljubil nedeljivost dežel.⁷⁰ Pritiski germanizacije, nevarnost

⁶⁷ Bobič, 2014, 214.

⁶⁸ Pleterski, 1971, 175.

⁶⁹ Glej še Bobič, 2014, 212.

⁷⁰ V maju so množično izbruhnili tudi vojaški upori, ki so jih sprožili v največji meri nekdanji vojni ujetniki iz sovjetske Rusije, ko so se vrnil domov. Med uporniki so se znašle tudi na narodnostni osnovi vzpostavljene slovenske, srbske, slovaške in češke enote, kar je pomenilo, da te slovanske enote za monarhijo preprosto niso bile več zanesljive. Zanimivo je, da je prav ta nacionalni element, občutek pripadnosti in zahteva po miru, ne pa revolucionarni impulz z boljševiškimi vplivi, ki se je zdel oblastem veliko nevarnejši, prevladal. A čisto vsem, tako vojakom na fronti kot populaciji v zaledju, pa je bilo skupno to, da so stradali. Za pregled slovenskih

iz Italije in agresivni madžarski nacionalizem so postopoma zasenčili tako argumente pravoslavne nevarnosti kot želje, da bi jugoslovanska entiteta obstajala znotraj habsburških okvirov. Dva dni pozneje so slovenske politične stranke sprejele izjavo, da od zahteve po ustanovitvi jugoslovanske države ne odstopajo. Retorika se je nepovratno spremenila, izjava pa ne omenja več habsburške klavzule.⁷¹

* * *

Vojna na domači fronti z roko v roki s pomanjkanjem, lakoto, je bila organsko povezana z ženskami. Oblasti so od civilnega prebivalstva, še posebej pa od žensk pričakovale, da bodo tiho prenašale skorajda nemogoče razmere, ker je tako od njih zahtevalo vojno stanje. Ženske so zato v boju za preživetje ubirale različne, velikokrat tudi nelegalne rešitve (poneverbe dokumentov, živilskih nakaznic, tatvine, skrivanje pridelkov in njihovo nezakonito draženje itd.). Predvsem pa so poteze lokalnih oblasti, z njimi pa tudi države pri vprašanju preskrbe vedno bolj občutile kot nasilje. Stopile so na ulice in postale del veliko širšega, globalnega protesta za boljše življenjske pogoje, “za kruh”, hkrati pa so zahtevale prekinitev vojnih spopadov in vrnitev njihovih najdražjih domov. Marta Verginella je v uvodniku k razstavi *1917 – Ženske na ulicah. Za kruh in narod* (2017) izpostavila, da so ženske postavile politično ceno za svoj medvojni domoljubni angažma. Marsikje so zahtevale splošno volilno pravico in večje pravice na delovnem mestu, na Slovenskem

uporov v Judenburgu (12. maja), Murauu (14. maja), Radgoni (23. maja) in uporov pripadnikov drugih slovanskih narodov v Rumburgu, Pécsu in Kragujevcu glej več: Nemanič, 2002, 137–143; Plaschka, Haselsteiner, Suppan, 1974, 324–400.

⁷¹ Stavbar, 1993; Grdina, 2003; Bobič, 2014, 212–223; Granda, 2014, 15–27; Rahten, 2016.

pa so se kot pripadnice množičnega deklaracijskega gibanja postavile za pravico do nove domovine.⁷²

Bibliografija

AJLEC, K. (2015): "Vojaške preskrbnine in pokojnine v prvi svetovni vojni. Zakonodaja in izvedba", *Prispevki za novejšo zgodovino*, LV/2, 126–142.

ALPERN ENGEL, B. (1997): "Not by Bread Alone. Subsistence Riots in Russia during World War I", *The Journal of Modern History*, 69/4, 696–721.

BELL, A. C. (1961): *The Blockade of the Central Empires*, London, HMSO.

BOBIČ, P. (2014): *Vojna in vera. Katoliška cerkev na Slovenskem 1914–1918*, Celje, Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba.

BRODNIK, V. (1989): "Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno", *Prispevki za novejšo zgodovino*, 29/2, 281–323.

CERGOL PARADIŽ, A., VERGINELLA, M. (2016): "Volemo pan, polenta e lavor": le proteste delle donne triestine, 1914–1918, *Genesis: rivista della Società Italiana delle Storiche*, 15/1, 87–112.

Cfr. (194) *Ordinanza imperiale del 1 agosto con la quale si definiscono le norme relative all'approvvigionamento della popolazione con i beni di prima necessità nel periodo di durata delle condizioni di guerra*, in "Codice civile per i regni e le regioni rappresentate nell'Assemblea nazionale", 103 (1 agosto 1914), 909–911.

CRESPI, S. (1937): *Alla difesa d'Italia in guerra e a Versailles*, Milano, Mondadori.

⁷² Verginella, 2017.

DAVIS, B. J. (2000): *Home Fires Burning. Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill, University of North Carolina Press.

DRAŽUMERIČ, M. (1988): “Gospodarsko življenje v Beli krajini med 1. svetovno vojno”, *Zgodovinski časopis*, 42/1, 94–95.

ERJAVEC, F. (1928): *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana, Prosветna zveza.

FISCHER, J. (2006): “Gospodarstvo v vojnih razmerah,” v: Fischer J. et al. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 148–150.

GODINA GOLIJ, M. (1996): *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*, Maribor, Obzorja.

GRANDA, S. (2014): “Majniška deklaracija 1917”, v: Bršič, B. et al., *Majniška deklaracija 1917–1989–2014*, Ljubljana, Nova obzorja, 15–27.

GRÁTZ, G., SCHÜLLER, R. (1930): *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung*, Vienna, Hölder-Pichler-Tempsky.

GRDINA, I. (2003): *Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918*, Ljubljana, Študentska založba.

GREGORY, A. (2008): *The last great war. British Society and the First World War*, New York, Cambridge University Press.

HEALY, M. (2004): *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge, Cambridge University Press.

HIMMELREICH, B. (1998): Prva svetovna vojna v dokumentih Zgodovinskega arhiva Celje, Celje, Zgodovinski arhiv.

HIMMELREICH, B. (2001): *Namesto žemlje črni kruh. Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*, Celje, Zgodovinski arhiv.

- HUNT, K. (2010): "The Politics of Food and Women's Neighborhood Activism in First World War Britain", *International Labor and Working-Class History*, 77/1, 8-26.
- ISNENGHI, M., ROCHAT, G. (2000): *La Grande Guerra, 1914-1918*, Milan, Sansoni.
- JEGLIČ, A. B. (2015): *Jegličev dnevnik. Znanstvenokritična izdaja*, ur. Otrin, B., Čipić Rehar, M., Celje, Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba; Ljubljana, Nadškofijski arhiv.
- LIKAR, S. (2005): *Valentin Oblak, kronika župnije Kropa 1914-1918*, Ljubljana, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, Družina.
- MLAKAR ADAMIČ, J. (2004): *Teknilo nam je!*, Trbovlje, Zasavski muzej.
- NADLIŠEK BARTOL, M. (2005): *Na obali*, Trst, ZTT=EST.
- NEMANIČ, I. (2002): "Upori slovenskih vojakov v maju 1918: Judenburg - Murau - Radgona", *Arhivi*, 25/1, 137-143.
- OFFER, A. (1989): *The First World War: An Agrarian Interpretation*, Oxford, Oxford University Press.
- OSBORNE, E. W. (2004): *Britain's Economic Blockade of Germany, 1914-1919*, London, New York, Routledge.
- PARMELEE, M. (1924): *Blockade and Sea Power*, New York.
- PLASCHKA, R. G., HASELSTEINER, H., SUPPAN, A. (1974): *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. Erster Band: Zwischen Streik und Meuterei*, München, R. Oldenburg Verlag, 324-400.
- PLETERSKI, J. (1971): *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana, Slovenska matica.
- PLETERSKI, J. (1989): "Zunanji odmevi deklaracijskega gibanja", *Zgodovinski časopis*, 43/1, 59-64.
- RAHTEN, A. (2016): *Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije. Slovenska politika v času zadnjega habsburškega vladarja Karla*, Celje, Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba.

- REISMAN, A. (1939): *Iz življenja med vojno*, Maribor, [s. n.].
- SCHULZE, M. S. (2005): “Austria-Hungary’s economy in World War I”, v: Broadberry, S. N., Harrison, M. (ur.), *The economics of World War I*, Cambridge, New York, Cambridge University Press.
- SEDMAK, D. (2003): *Ob vznožju branikov. Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno*, Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva založba.
- SEDMAK, D. (2006): *Kanal ob Soči*, Nova Gorica, Goriški muzej; Kanal ob Soči, Občina.
- SELIŠNIK, I. (2005): “Ženske v zaledju vojnih zubljev”, v: Vodopivec, P, Kleindienst, K., *Velika vojna in Slovenci 1914-1918*, Ljubljana, Slovenska matica, 185–198.
- SELIŠNIK, I., CERGO PARADIŽ, A., KONCILIJA, Ž. (2016): “Frauenproteste in den slowenischsprachigen Regionen Österreich-Ungarns vor dem und im Ersten Weltkrieg”, *Arbeit, Bewegung, Geschichte. Zeitschrift für historische Studien*, 2, 44–62.
- STAVBAR, V. (1992; 1993): “Izjave v podporo majniški deklaraciji”, *Zgodovinski časopis*, 46/3, 357–381; 46/4, 497–507; 47/1, 99–106.
- STRACHAN, H. (2005): *La prima guerra mondiale. Una storia illustrata*, Milano, Oscar Mondadori (*The First World War. A new illustrated history*, 2003).
- Strle, U. (2015): “K razumevanju ženskega dela v veliki vojni”, *Pri spevki za novejšo zgodovino*, LV/2, 103–125.
- STRLE, U. (2016): “Delavke v ljubljanski industriji med veliko vojno (1914–1918)/Female workers in Ljubljana’s industry during the Great War (1914–1918)”, v: Vurnik, B. (ur.), *Nova doba prihaja! Industrija – delo – kapital/A new age is coming! Industry – labour – capital*, Ljubljana, Mestni muzej, 96–113.
- STRUVE, P. (1917): *The Exhaustion of Germany’s Food and Fodder Supply*, Petrograd.

ŠORN, J. (1997): *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924*, Ljubljana, Cankarjeva založba.

SVOLJŠAK, P. (2004): "Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!" Položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno", v: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september-2. oktober*, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 153-158.

ŠTEPEC, M. (2012): "Ženske v vojni 1914-1918", v: Kokalj Kočever, M. et al. (ur.), *Slovenke v dobi moderne*, Ljubljana, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 64-75.

THOMPSON, E. P. (1971): "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", *Past & Present*, 50/1, 76-136.

UDE, L. (1970): "Deklaracijsko gibanje pri Slovencih", *Zgodovinski časopis*, 24/3-4, 191-207.

VERGINELLA, M. (2017): Uvodnik k razstavi 1917 - *Ženske na ulicah. Za kruh in narod*.

VINCENT, P. (1985): *The Politics of Hunger: Allied Blockade of Germany, 1915-1919*, Athens, Ohio University Press.

Časopisni viri:

Slovenec (1917), Ljubljana, Ljudska tiskarna

Ljubljanski škofijski list (1919), Ljubljana, Škofijski ordinariat.

Novi Čas (1915), Gorica, Katoliško tiskovno društvo.

Ilustrirani glasnik (1915), Ljubljana, Katoliška tiskarna.

Slovenski narod (1915, 1918), Ljubljana, Narodna tiskarna.

Naprej (1917, 1918), Ljubljana, Iza Prijateljeva.

Edinost (1918), Trst, Ivan Dolinar.

Arhivski viri:

Archivio Generale del Comune di Trieste (Mag_I_693_1917_2)

Arhiv Republike Slovenije (SI AS - 307 Deželno sodišče v Ljubljani)

Muzej novejšje zgodovine Slovenije (MNZS – Fond Razglasi)
Pokrajinski arhiv Maribor (PAM – izjave v podporo Majniški deklaraciji)
Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL – okrožnica ljubljanskega deželnega glavarja, 5. aprila 1916)

Spletni viri:

http://www.arhiv.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalija_meseca_februar_2018/ (zadnji dostop 5. 3. 2018)
http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_austria-hungary (zadnji dostop 5. 3. 2018)

Razstave:

1917 – Ženske na ulicah. Za kruh in narod. Razstava v prostorih Ustanove “Fundacija Poti miru v Posočju”, Kobarid, od 16. junija do novembra 2017. Avtorji: Marta Verginella, Petra Testen, Robert Devetak, Kornelija Ajlec, Ana Cergol Paradiž, Irena Selišnik, Urška Strle, Tadej Koren, Peter Mikša, Petra Svoljšak.